

Поетикальні аспекти повістей Олесе Гончара

Г. А. Авксентьєва

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» м. Одеса, Україна
Corresponding author: pavlyuknadya@gmail.com

Paper received 30.03.18; Accepted for publication 05.04.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2018-161VI48-02>

Анотація. У статті здійснено аналіз рис поетики повістей О. Гончара «Бригантина», «Щоб світився вогник». Досліджено особливості творчої майстерності митця. Увагу зосереджено на таких рисах поетики, як психологізм, символіка. З'ясовано місце пейзажу та портрету як засобу розкриття характерів в аналізованих творах.

Ключові слова: *поетика, психологізм, символ, портрет, пейзаж.*

Поетикальний аналіз художнього тексту є невід'ємною складовою літературознавчого дослідження художніх творів у цілому. Щодо проблем поетики маємо цілий ряд теоретичних розвідок Арістотеля, Н. Буало, М. Довгалецького, О. Веселовського, В. Домбровського, Ю. Тинянова, Б. Томашевського та ін. Поняття «поетика» досить багатозначне, ним послуговуються, досліджуючи окремий художній текст, творчий доробок письменника, модифікації канону певного жанру та художній напрям. Автор-укладач «Літературознавчої енциклопедії» Ю. Ковалів наголошує, що «... поетика більш зосереджена на вивченні, крім конкретних сегментів твору (композиція, поетичне мовлення, версифікація тощо), ще й системи художніх принципів літературних тенденцій, творчості певного поета, стосується не лише об'єктивних властивостей певних текстів, а й його рецепції, постаючи водночас об'єктом та суб'єктом дослідження» [10, 233]. У запропонованому визначенні помічаємо розуміння поняття як у широкому, так і у вузькому значеннях. До того ж дослідник акцентує увагу на рецептивній поетиці. Тому можна вести мову про різні види поетик (історична, мікропоетика, макропоетика, рецептивна).

Як правило, більшість досліджень стосується поетики творчості окремо взятого письменника. Зокрема, поетику раннього П. Тичини досліджував Г. Клочек [5]; М. Гуменний [4], М. Кодак [8] – поетику прози О. Гончара; В. Агеєва досліджувала поетику В. Домонтовича [1] та інші. Під час аналізу поетики окремого художнього твору дослідники літератури демонструють різновекторні підходи до конкретизації зазначеного поняття.

Так, на думку літературознавця Г. Клочека, «компонентний аналіз» поняття «поетика» показує, що воно містить такі постійні смисли: 1) «художність», 2) «система творчих принципів», 3) «художня форма», 4) «цілісність», «системність», 5) «майстерність письменника» [7, 11]. Дослідник у монографії «Поетика візуальності Тараса Шевченка» наголошує: «Проникнення у твір, наділений невичерпальністю смислів може бути успішним лише за умови максимальної сконцентрованості на досягненні «вічної таїни художності» – на тому, що є його сутністю. Йдеться про необхідність зосереджено розглядати його поетику як систему прийомів, що генерують художню енергію» [6, 28]. У монографії літературознавець визначає аспекти художності геніального поета.

Теоретик літератури М. Кодак у монографії «Поетика як система» визначає п'ять аспектів поетики художнього твору: пафос, жанр, психологізм, хроно-топ, нарація [9, 10-11]. Таким чином, поняття художності конкретизується на жанрово-композиційному, хронотопічному рівнях. Важливими показниками стають засоби розкриття внутрішнього світу персонажа та нарація у творі. Саме ці чинники є визначальними під час дослідження поетики окремого художнього тексту. Підтвердження цієї думки знаходимо в іншій монографії дослідника – «Поетика Олесе Гончара-романіста», де кожен роман письменника розглядається з точки зору окреслених категорій. Послугуючись зазначеними складовими поняття «поетика», зосередимо увагу на творчості О. Гончара.

Мета нашої статті передбачає детальне вивчення й аналіз поетики повістей О. Гончара «Бригантина» та «Щоб світився вогник».

Визначаючи жанрову специфіку повісті «Щоб світився вогник», акцентуємо увагу на такій рисі поетики, як психологізм. Літературознавець М. Гуменний у монографії «Поетика романного жанру Олесе Гончара: проблеми типологій» підкреслює: «Психологізм стає домінуючою підосновою не лише романів О. Гончара, але також його оповідань та повістей. Психологізм належить до числа найхарактерніших особливостей гончарівської творчості, що визначив своєрідне місце прозаїка в українській літературі» [4, 117]. З цією слушною думкою важко не погодитися.

У повісті «Бригантина» автора цікавить характер, а не подія. Що ж до розкриття характеру, то важливим є такий засіб, як портрет, стосовно якого літературознавець В. Панченко зазначає: «Суперечливість Порфирової вдачі на самому початку повісті підкреслена контрастними портретними подробицями: директор спецшколи... помічає у виразі його обличчя «щось світле», мов «сонячний зайчик», а в «бистрих смішкуватих» оченятах – не тільки блиск інтелекту, а й щось хижувате» [11, 467]. Ця суперечливість є визначальною ознакою складного підліткового віку, тому стає домінантою портрету протагоніста. Портрет Кульбаки, як правило, психологічно насажений, подається через сприйняття оточуючих, увага зосереджена на очах, губах, обличчі: «...сторожке, крутолобе зайшло, стало перед учителем, прикрившись недоброю осмішкою» [2, 284]. Бравата у поведінці зникає при згадці про матір. Порфир змінюється, розчулюється: «...хлопець, слухаючи, дедалі більше похнюплювався, стрижена голова йому ніби обважніла від сліз,

що ними поволі наливались, переповнювались очі» [2, 291]. Таким чином письменник прагне показати невідповідність між необхідністю справити враження та справжньою сутністю підлітка. Його ніжну духовну організацію, любов до матері письменник конкретизує через портретний образ обважнілої голови та очей переповнених сльозами.

У повісті у формі коротких ретроспекцій постають найважливіші моменти з життя головного героя, які передували його перебуванню у спецшколі. Значна їх частина передається через спогади самого головного героя. Наприклад, спогади Кульбаки про дідуся дають можливість ще глибше пізнати хлопця, його душу: «Не було, мабуть, кращої людини на світі, як дідусь... З дідусем у Порфира ніколи не доходило до сварок... Все склалося би, мабуть, інакше, якби живий був дідусь! На дідусеву честь і онука назвали...» [2, 306]. За допомогою кількох досить містких речень автор показує ідеал наставника для Порфира – це дідусь. Водночас фіксується трагедія підлітка – втрата найближчої людини. Перебуваючи у спецшколі по-іншому почав сприймати і навіть розуміти матір: «Сюди віддала? А що ж їй з тобою, бешкетником, робити? Щось навіть схоже на жаль прокидається в нього зараз до неї, дома таке рідко з Порфиром траплялось» [2, 307]. Перебуваючи на відстані від матері, у чужому середовищі, серед вихователів, яким підліток не може довіряти, він починає розуміти вчинок матері, доведеної до відчаю. До найріднішої людини з'являється почуття жалю.

У повісті «Щоб світився вогник» письменник досить майстерно і ретельно витворює амплітуду емоційних переживань протагоніста Марії Лелеки. В експозиційній частині і впродовж усього твору автор повсякчас використовує прямі називання настроїв героїні. Як правило, Марусина радісна, усміхнена, замріяна. Під час першого знайомства з героїнею, вона постає перед читачем «задумливою й дещо суворою» [3, 327]. Такою її виховав батько. Згодом, коли Вовик Гопкало підморгнув дівчині у діалозі з Омеляном Прохоровичем, вона «зашарілася, притулившись щокую до широкого материного плеча» [3, 328]. Зазначені портретні деталі створюють образ розумної та сором'язливої людини. А за обідом дівчина була хмільною від щастя зустрічі з рідними людьми, а також знайомства з гарним юнаком: «З усіх, що сиділи за столом, тільки дівчина не пила, але й не п'ючи була як хмільна. Все їй тут так подобалось, так приємно бентежило душу...» [3, 328]. Тож у повісті можна простежити постійні динамічні зміни, які відбуваються з настроєм героїні.

Після від'їзду Вовика Марія починає працювати на маяку, у неї все виходить, але чогось не вистачає героїні для повноцінного життя. Вона живе ніби в очікуванні. Дівчина постійно розмірковує та шукає відповіді на важливі для її самоусвідомлення питання: «Легко освоївшись із своїми обов'язками, Марія, однак, досі не могла подолати в собі відчуття, що їй усе ще чогось бракує на острові. Міста, міських вражень та міського товариства? Але ж вона сама прагнула на маяк, готувалась саме до такого життя, що було для неї повите романтикою з дитинства! То яких же її сподівань не справдив Чайний, чому відчуття

якоїсь неповноти і навіть тісноти час від часу обіймало її серед цих світлих, залитих сонцем просторів?» [3, 335]. У наведеному внутрішньому монолозі передаються рефлексії дівчини щодо необхідності повноцінного, гармонійного життя на рідній землі. Саме у цій ситуації Марія згадує про родину оленів. Письменник таким чином розкриває підсвідомі прагнення дівчини до створення власної родини.

Марія закохується. Вона щаслива й окрилена. Перші побачення і поцілунки відбуваються серед розкішної літньої природи. Але кардинально змінюється її почуття восени: сумні осінні пейзажі та відсутність коханого навіюють дівчині й сумні думки. У стані смутку і розпачу дівчина й оточуючу природу сприймає негативно: «Непривітно, тоскно стає на Чайному восени. Днями й ночами стугонять вітри, реве море, хлюпаючи в самі вікна боцманової цитаделі солоними бризками розбитих пінявих бурунів. За густими туманами навіть з вишки маяка Марії не видно було вже ні Кримської стрілки, ні веселої з білими колонами школи на далекім березі материка. Затягло твій Парфенон непроглядною млою, нудна, сіра мжичка сіється над морем...» [3, 364]. Психологічний осінній пейзаж суголосний настроєм героїні. Письменник застосовує прийом психологічного паралелізму у створенні пейзажу.

Таким чином, автор витворює динамічний психологічний портрет Марії Лелеки. Для розкриття внутрішнього світу героїні важливими є й не чисельні внутрішні монолози дівчини, якими насичена кульмінаційна частина та розв'язка твору.

Характеризуючи поетику назви творів, варто звернути увагу на символічні образи бригантини та вогню. Романтичний образ бригантини символізує прагнення до свободи, до безмежного польоту фантазії «важкого» підлітка: «Нестримно несе хлопця бригантина його уяви, її дух неупокорений...» [3, 483]. У повісті «Щоб світився вогник» образ вогню несе не руйнівне начало, як у кіноповісті О. Довженка «Україна в огні», як у новелі О. Гончара «Летять усміхнені птиці», а життєдайне. Вогонь маяка – це вогник необхідний морякам і рибалкам, що знаходяться у морі. Тому боцман Лелека з перших днів роботи, тестуючи доньку, наголошує, що головне у роботі доглядальника маяка: «Щоб вогник отам всю ніч світився... Оце золоте наше правило. Для нього живемо... Зійшло сонце – виключай, сіло сонце – світи... Чим хочеш, як хочеш, а світи! Бо гріш ціна буде всій нашій метушні, коли він уночі отам погасне...» [3, 333].

Тому особливу відповідальність відчула дівчина, коли батько залишив її замість себе і поїхав у відрядження. Осіння нічна погода видалася надзвичайно складною: дощ, вітер, туман. Марія ні на мить не припиняє чергування: «Взувши чоботи, закутавшись хусткою, ходила й ходила коло маяка з накинutoю – за батьковим звичаєм – рушницею на плече, мовби вартувала життя свого маленького вогника» [3, 366]. У цій стресовій ситуації дівчину хвилює, в першу чергу, не власне здоров'я, а необхідність за будь-яку ціну зберегти вогник. Надзвичайне нервово напруження героїні письменник передає на рівні підсвідомого, коли Марія уві сні запалює себе замість маяка: «Тоді вона зважилася на останнє: стала на горбку, на

самому белебні, і, черкнувши сірник, запалила на собі святкову блузку, ту саму, що була на ній на танцях у парку. Запала і так стояла на піщаному згірку, в палаючому одязі, світлячи йому в темряві замість маяка...» [3, 367]. Це символічна жертвовність заради порятунку коханого, заявлена на рівні підсвідомого.

Наскрізним символічним образом повісті «Щоб світився вогник» є родина оленів. Про них весь час згадує Марія, згодом розповідає Вовику на побаченні. Але символічно й те, що побачила живих оленів Марія лише з Дьомою, а не з браконьером Гопкалом: «На далекому згірку, ледь помітні під очеретами, стояли, застигши мальовничою групкою, олені: олень з оленницею і оленятком. Певне, вискочили з гушавини на простір, побачили перед собою велике червоне світило, що вже лежало на самій траві, і так застигли у подиві очима до нього...» [3, 352].

Важливим характеротворчим символом у структурі повісті «Щоб світився вогник» є казковий образ жар-птиці, який розкриває внутрішню руйнівну сутність Вовика Гопкала: «Щось пишне, яскраве, схоже справді на казкову жар-птицю, майнуло попід очеретом і зникло в траві. Вовик, приготувавшись до пострілу з коліна, ждав, блідий, напружений, поки воно з'явиться знову» [3, 347]. Через лексеми «блідий», «напружений» автор показує внутрішню руйнівну сутність людини, здатної знищити усе живе навколо. Людини, яка не оцінює реально власні вчинки.

Символічними є й прізвиська головних героїв. У Марії – це піднесено-символічний образ птаха, Лелека, а у Вовика – негативно заряджене прізвисько – Гопкало.

У структуру твору «Бригантина» майстерно влітаються такі позасюжетні елементи, як пейзаж, інтер'єр, портрет, ретроспективні елементи та ін., які допомагають глибшому розкриттю людських характерів. Зокрема, пейзаж у повісті є поліфункціональним. Він виконує обставинну, хронотопічну, психологічну та інші функції. Саме через образ природи читач дізнається про місце і час дії, зокрема місце, де народився і виріс Порфир, – загадково-омріяна Комишанка: «Ох, ця його Комишанка, преславна столиця низового очеретяного царства!... Споконвіків стоїть Комишанка над самою водою, лицем до плавнів, по вікна в очеретах, слухає музику їхніх шумів осінніх та крикіт птахів, що гніздяться в плавневих хащах, де крізь зарості й каюком не проб'єшся...» [2, 291]. Характеротворчу роль у структурі повісті виконують психологічні пейзажі, через які розкривається внутрішній світ персонажа. Мрійлива, романтично-поетична натура Порфира розкривається через сприйняття світу природи, який у нього асоціюється із свободою: «Там (на лимані – прим. автора) – життя! Право – воля! Птаство зі всього світу! Хмарами – його і на озерах, і в очеретах... Веслом махнеш – сонця не видно!» [2, 283].

Порфир відчуває природу, розуміє її. Серед рослинного царства він відчуває себе повноцінною, гармонійною особистістю, людиною здатною до позитивних вчинків. Адже Порфир тяжіє до усього світлого, чистого у природі. Показовим для розуміння характеру хлопця є й захоплення денним світилом, сонцем: «І знов цього сонця блиск! Аж засліпило, коли Порфир, вибігши на кучугури, глянув униз і звідти

саянула йому ріка, вдарила навстріч вируванням весняного світла. Вир сонця – так би й кинувся в нього, в розмийводи оті» [2, 373]. Автор через сприйняття персонажа передає той особливий блиск сонця поруч з водною стихією та Порфирове захоплення цим явищем природи. Саме через сприйняття природи розкривається основний конфлікт повісті який суперечить між свободою і неволею: «А йому і вночі плавня волею дихає... Улітку в плавнях – отам життя. Молоді ясени, то ж такі дерева, що не ламаються, тільки пружинять: як нагнуть хлопці гілляку, як кине тебе вгору – до неба летиш!» [2, 300]. Ці пейзажні образи завжди супроводжують протагоніста та свідчать про його ідеалізоване сприйняття світу природи, який він порівнює із світом несвободи, спецшколи: «Десь там весна, птахи з вирію повертаються, а ти безвилазно за цим глухим муром. Найнудніше місце на світі» [2, 300]. Саме через незвичайно емоційне бачення світу в уяві Порфира нам розкривається антитема свободи – несвободи.

Поетика повісті «Щоб світився вогник» визначається традиційним для Олесь Гончара використанням пейзажних образів, серед яких домінують образи степу і моря. Образ степу є наскрізним у творчості письменника. Митець виписує його у різні пори року, у різних станах. Варто згадати романи «Тронка», «Гаврія», «Перекоп», «Собор». Щоб відтворити обставини життя на острові Чайний, письменник уже в експозиції повісті зображує романтичний пейзаж степу: «Ніде, мабуть, на всьому Півдні немає кращих медоносів, як на Чайному. В травні і в червні весь він цвіте, мов справжній степ. Власне, це і є шмат степу, самою природою відділений колись від материка, подарований морю» [3, 326]. Наголошує автор на красі квітучого степу, користі від медоносів, сусідстві з морем.

А під час побачення Марії з Вовиком образ літнього степу ніби персоніфікується, оживає. Він стає уже не таким яскравим як навесні: «Сухим духмяним повітрям пашів на них степ. Відцвітались трави, красувались востаннє, перед тим як вступити в пору красного літа й разом пожухнути на сонці. Зрушений вітром ковил сріблясто хвилювався довкола, задумливо, стиха бринів, так, як бринів він, мабуть, і в сиву давнину при яких-небудь скіфах» [3, 346]. Романтично-патетичний образ степу підсилюється зверненням до образів «сивої давнини», «скіфів» [3, 346].

У повісті гармонійно поєднується степовий і мариністичний пейзажі. Олесь Гончар завжди захоплювався морем. Це помітно і в його щоденникових записах. Образ моря часто стає головним у багатьох творах митця («Тронка», «Берег любові», «Щоб світився вогник»). У більшості випадків морський пейзаж у повісті автор подає через сприйняття Марії. Вона радіє, коли бачить судно, яким керує Вовик: «В'ється в повітрі білосніжне птаство, скидаються поблизу блискучі дельфіни. Ледь помітний бовваніє далеко в морі дрібний рибальський флот...» [3, 336]. Смукот та розпач героїні помітні при сприйнятті моря, коли не відбулася зустріч з коханим: «Стояла знічена, втупивши налиті сльозами очі в пісок, зволожений хвилею, покритий до самих ніг танучим шаром білосніжної піни. Чистим мереживом бурхає море. Могли б вони сьогодні з Вовиком удвох ходити по оцих мереживах,

по цьому світлому казковому берегу, що то пригасне, то знову сяйне, вкриваючись піною, аж видніше стає навкруги...» [3, 338]. Дисонансом сприймається образ моря, його «мереживо», «світлий казковий берег» до сумних почуттів Марії.

Отже, поетика повістей Олеся Гончара «Щоб світився вогник» та «Бригантина» визначається такими рисами, як психологізм (автор повсякчас використовує прямі вказівки на психологічні стани персонажів,

діалого-монологічне мовлення, внутрішні монологи, динамічні психологічні портрети). Повісті характеризуються широким використанням різноманітних символічних образів, різних видів пейзажів. У повісті «Бригантина» – це пейзажі річки, плавнів, лиманів, а у повісті «Щоб світився вогник» – степовий та морський пейзажі, які виконують, в першу чергу, психологічну та обставинну функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева В. Поетика парадокса: Интеллектуальная проза Виктора Петрова-Домонтовича / В. Агеева. – К.: Факт, 2006. – 432 с.
2. Гончар О. Т. Бригантина / О. Гончар // Гончар О. Твори: в 7 т. – К.: Дніпро, 1988. – Т.5. – С. 281-483.
3. Гончар О. Щоб світився вогник / О. Гончар // Гончар О. Твори: в 7 т. – К.: Дніпро, 1987. – Т.3. – С. 325-378.
4. Гуменний М. Поетика романного жанру Олеся Гончара: проблеми типологій : [монографія] / М. Гуменний. – К.: Акцент, 2005. – 240 с.
5. Клочек Г. «Душа моя сонця напружала...»: Поетика «Сонячних кларнетів» П. Тичини / Г. Клочек. – К.: Дніпро, 1986. – 367 с.
6. Клочек Г. Поетика візуальності Тараса Шевченка: [монографія] / Г. Клочек. – К.: Академвидав, 2013. – 256 с.
7. Клочек Г. Так що ж таке поетика? / Г. Клочек // Поетика / За ред. В. С. Брюховецького. – К., 1992. – С. 5-16.
8. Кодак М. Поетика Олеся Гончара-романіста: [монографія] / М. Кодак. – Луцьк: Твердиня, 2012. – 272 с.
9. Кодак М. Поетика як система: [літературно-критичний нарис] / М. Кодак. – Луцьк: Твердиня, 2010. – 176 с.
10. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / Авт.-уклад. Ю. Ковалів. – К.: Академія, 2007. – Т. 2. – 624 с.
11. Панченко В. «Феномен Кульбаки» / В. Панченко // Слово про Олеся Гончара/ Упоряд. В.Коваль. – К., 1988. – С. 464-473.

REFERENCES

1. Aheieva V. Poetics of paradox: Intelligent prose of Victor Petrov-Domontovych. Kyiv, 2006. 432 p.
2. Gonchar O. Brigantine // Gonchar O. Tvory: v 7 t. Kyiv, 1988. T.5. P. 281-483.
3. Gonchar O. To shine a flame // Honchar O. Tvory: v 7 t. Kyiv, 1987. T.3. P. 325-378.
4. Humennyi M. Poetics of the novel genre of Oles Gonchar: problems of typology. Kyiv, 2005. 240 p.
5. Klochek H. «My soul was longing for the sun...»: Poetics of P. Tychna's «Sun Clarinets». Kyiv, 1986. 367 p.
6. Klochek H. Poetics of visibility of Taras Shevchenko. Kyiv, 2013. 256 p.
7. Klochek H. So what is poetics? // Poetyka. Kyiv, 1992. P. 5-16.
8. Kodak M. Poetry of Oles Gonchar. Lutsk, 2012. 272 p.
9. Kodak M. Poetics as a system. – Lutsk, 2010. 176 p.
10. Literary encyclopedia: v 2 t. – Kyiv, 2007. T. 2. 624 p.
11. Panchenko V. «Phenomenon of the Kulbaka» // Slovo pro Olesia Honchara. Kyiv, 1988. P. 464-473.

The aspects of poetics of Oles Gonchar's narratives

G. A. Avksentyeva

Abstract. The features of poetics of Oles Gonchar's narratives are analyzed in the article. The peculiarities of author's works is investigated. The attention is focused on the following terms of poetics as psychology and symbolism. The place of the landscape and portrait as means of revealing characters is learnt.

Keywords: poetics, psychology, symbol, portrait, landscape.

Аспекти поэтики повестей Олеся Гончара

Г. А. Авксентьева

Аннотация. В статье осуществлен анализ особенностей поэтики повестей Олеся Гончара «Бригантина», «Пусть горит огонёк». Исследовано своеобразие художественного мастерства писателя. Внимание сосредоточено на таких чертах поэтики, как психологизм, символика. Выяснено значение пейзажа и портрета для раскрытия характеров персонажей.

Ключевые слова: поэтика, психологизм, символ, портрет, пейзаж.